

HOOFDSTUK VIII.

J. R. Thorbecke.

Reeds bij de vervolgingsmaatregelen der regeering tegen de afgescheidenen, waren de beide vroegere academiëvrienden Groen van Prinsterer en Thorbecke tegen elkander in het krijt getreden. Toen reeds oordeelde eerstgenoemde het standpunt, door den laatste ingenomen, gevaarlijk voor de zelfstandigheid der kerk en de vrijheid van het geweten. Opnieuw stonden deze mannen tegenover elkander bij het werk der grondwetsherziening van 1848. De groote man daarvan was de voorzitter der grondwetscommissie, Thorbecke, die den stempel van zijn geest en politieke overtuiging niet alleen op dat werk gedrukt, maar het ook met alle kracht doorgezet heeft. Tegen beide was Groen toen in verzet gekomen. Herhaalde malen had hij, hoewel op sommige punten voorstander van eene grondwetsherziening, protest aangeteekend tegen de wijze, waarop eene parlementaire minderheid van de vrees voor eene omwenteling hier, als in het buitenland plaats vond, behendig partij trok om hare staatkundige inzichten door te drijven. Hij liet niet na Thorbecke en de zijnen te verwijten, dat zij door hunne dreigende houding het gezag van den koning en het constitutioneel gezag der kamers hadden doen zwichten. Maar behalve tegen de wijze, waarop de grondwetsherziening tot stand was gekomen, richtte hij zijn scherpe critiek tegen haar zelf. Was de grondwet ook al in enkele opzichten verbeterd, het revolutionnair beginsel, waarvan hare opstellers waren uitgegaan, had er verschillende „jammerlyke bestanddeelen” ingebracht. Vooral treedt onder die jammerlijke bestanddeelen de strekking op den voorgrond om „in den Vorst niet meer den Koning bij de Gratie Gods, maar den Volksambtenaar door de genade van het Volk te aanschouwen”. Tot diezelfde bestanddeelen behooren, volgens Groen, ook de rechtstreeksche verkiezingen. Men wil ze immers „opdat het Volk in het bezit gerake zijner Souvereiniteit en aan de bestaande Magten bevele wat het begeert”. Toen dan ook Thorbecke geroepen werd tot kabinetsformateur en hij met zijn kabinet dat van Donker Curtius en de Kempenaer verving, schreef Groen, die, in aard en strekking der politiek, geen onderscheid tusschen beide ministeries zag, „Wat men ook van hem verwachtte, men vergete niet . . . dat, wanneer de strijd der begrippen niet in onverschilligheid gesmoord wordt, er ook voor hem geen keus is dan ontwikkeling, terugwerking, of een revolutionnair statu quo”.

Tegen dat „revolutionnair” beginsel, door Thorbecke zelf in de grondwet geïntroduceerd, moest dan ook voortaan wèl de groote strijd door den anti-revolutionnair leider worden gevoerd. Van het oogenblik dat Thorbecke de leidende staatsman der liberalen

werd ¹⁾, stonden deze vroegere academiëvrienden als geharnaste tegenstanders tegenover elkander.

Het is nog altijd een genot om den parlementairen strijd tusschen deze geniale staatslieden aandachtig na te gaan. Zelden, ja wellicht nimmer is in 's lands vergaderzaal een debat met zooveel keur van uitdrukking, scherpte van geest, kennis van zaken, ontzag voor den tegenstander, hoogheid van toon gevoerd. In zooverre zijn de veeljarige discussies tusschen Groen en Thorbecke niet alleen een stuk staatkundige, maar ook een stuk beschavings-geschiedenis van den eersten rang. Maar de diepe beteekenis en de blijvende waarde van hun optreden liggen op een ander gebied. Wij hebben in dit machtig tournooi niet zonder meer te doen met verschillend staatkundig inzicht, zooals zich dit geregeld in de politieke arena voordoet en vaak leidt tot scherpen strijd. Zelfs botsten hier niet in de eerste plaats een paar staatkundige stelsels met elkander, waarvan zich het ééne met het andere niet verdroeg. Maar in Groen en Thorbecke stootten twee levensbeschouwingen op elkander, waartusschen geen verzoening mogelijk is. En die worsteling werd te grootscher en te aangrijpender, omdat elk dezer mannen het door hem ingenomen standpunt had veroverd na diepgaand, wetenschappelijk onderzoek, en elks levensbeschouwing zoozeer een stuk van de eigen persoonlijkheid was geworden, dat ieder met die levensbeschouwing, ook als staatsman, noodwendig stond of viel.

De tegenstelling tusschen beide staatslieden had haren grond in de verschillende houding, die zij innamen, tegenover de groote europeesche beweging op het einde der 18e eeuw. Thorbecke wilde hare gevolgen aanvaarden en voortbouwen op de grondslagen van den modernen staat. Hij plaatste zich op het standpunt, dat niet hij en de zijnen, maar de geschiedenis, die telkens nieuw leven te voorschijn roept, groote veranderingen had teweeggebracht en hij en de zijnen die veranderingen tot heilzame resultaten konden leiden, in zooverre zij zelf schakels in de groote keten der geschiedenis waren. Maar hij ontkende beslist te kunnen vasthouden, wat de geschiedenis hem had ontnomen. Wie verbinden wil wat aan den dag behoort en hetgeen verleden is, slaat zichzelf met onmacht. „De geschiedenis geeft aan elken leeftijd zijn eigen taak, opdat wij niet enkel zouden steunen op hetgeen vroeger bestond, maar opdat wij zouden scheppen, vormen of hervormen met eigen kracht”.

¹⁾ Thorbecke was driemaal minister, de eerste keer van 1849—1853; de tweede keer van 1862—1866; de derde keer van 1871—1872, het jaar van zijn dood. Hij was in 1840 lid der dubbele kamer voor de grondwets-herziening; daarna kamerlid van 1844—1849, van 1853—einde 1861; 1866—einde 1870. Den 4en Januari 1871 kwam Thorbecke voor het laatst aan het bewind. Groen werd nimmer minister en was lid der dubbele kamer in 1840 en daarna kamerlid van 1849—1857; van 1862—1865; en enkele maanden in 1866.

Al erkende Thorbecke gehecht te zijn aan „de eeuwige waarheden”, als staatsman kon en wilde hij daaraan geen hooger uitspraak ontleenen. Van absolute normen, op geloorsovertuigingen steunend, wilde hij binnen den kring van het staatsrecht niet weten. Wel waardeerde hij de doorwerking van het „christendom boven geloofsverdeeldheid” in geheel de samenleving, zoodat hij met warmte getuigde : „gij kunt niet en de school kan niet neutraal zijn jegens het Christendom”, maar hij verwierp het gezag der Openbaring Gods op staatkundig gebied. De geschiedenis van elke periode in het volksleven maakt haar eigen staatsrecht.

Principieel stond Groen tegenover deze leer. Hij kenschetste haar als revolutionnair systeem van den absoluten staat, die een eigen godsdienst heeft of zich aan ongodisterij overgeeft en wiens vrijheid zich bepaalt tot het toelaten van hetgeen, in den beperkten kring van bijzondere inrichtingen, aan den staat niet hinderlijk is. Ja, nog erger. De godsdienstlooze staat, die zich van het christendom losscheurt, blijft volgens Groen niet neutraal, maar wordt vijandig tegen het christendom. Hij gaat al zijne macht gebruiken voor „ongeloofspropaganda”. In tegenstelling met Thorbecke legt hij den grondslag van het recht in de wet en de ordening Gods. In plaats van een christendom boven elke geloofsverdeeldheid „dat door vasthouding aan den naam voor het Christendom de gevaarlijkste vijandin” dreigt te worden, brengt hij op staatkundig gebied de hoofdwaarheden van het christendom naar voren, waaromtrent alle christelijke gezindheden het eens zijn. Tegenover de vereeniging van den staat met het ongelooft, die bij volledige ontwikkeling van het beginsel zich openbaart in een anti-christelijken ongeloofsregel voor overheid en bevolking tot de hoogste der staatswetten, plaatste Groen zich met het woord : „Ce que je veux, c'est l'état laïque, mais chrétien, en opposition à l'État, qui ne reconnaît pas l'autorité divine; l'Eglise et l'État distincts et agissant chacun dans sa sphère et de concert, pour l'avancement des intérêts les plus chers de la nation”.

Bij dit laatste, waar Groen spreekt van de verhouding van staat en kerk, zijn wij tot het onderwerp genaderd, dat hier in het bijzonder onze aandacht vraagt.

Daartoe wenschen wij eerst na te gaan welke de gevoelens van Thorbecke daaromtrent waren en hoe hij kennelijk daartoe is gekomen. Wij beginnen daaromtrent, omdat Thorbecke ook in dit opzicht zijn stempel op de grondwet van 1848 en diensengevolge op de thans nog bestaande verhouding van staat en kerk in ons land heeft gedrukt.

Vinden in het algemeen staatsrechterlijke beginselen hun diepsten grond in wijsgeerige of godsdienstige opvattingen omtrent den staat en het recht, bij Thorbecke, die wijsgeer was, vóór hij staatsman werd, was dit meer bepaald het geval. Niet slechts zijn geestes-aanleg en persoonlijkheid, maar ook zijn opleiding deed hem een

gensch anderen koers uitgaan dan zij, die zich ook op staatkundig gebied door de Openbaring Gods lieten leiden.

De vriendschappelijke omgang zijns vaders met den lutherschen helpprediker te Zwolle, G. F. Sartorius, maakte hem reeds vroeg bekend met een theologie, die het zwaartepunt van den godsdienst verlegde naar 's menschen gezindheid en het redelijke in het christendom¹⁾. Nog meer werd dit het geval, toen Thorbecke zijn studies aan het Athenaeum in Amsterdam voortzette en bij Sartorius in huis kwam, die inmiddels als predikant naar de hoofdstad was geroepen. Diens invloed op Thorbecke laat zich nog beter begrijpen, wanneer wij in aanmerking nemen, dat hij een zeer bekwaam en hoogstaand man was, die later, voor de praktische opleiding der studenten, tot buitengewoon hoogleeraar aan het luthersch seminarium te Amsterdam benoemd werd. Hier en daarbuiten dronk de jonge student met volle teugen den geest, die over het algemeen bij de dissenters heerschte, in, den geest, die minder vroeg naar den inhoud van de leer dan wèl naar een christendom, dat aan eigen aspiratiën voldeed en het beste zedelijk streven waarborgde.

Nadat de jonge Thorbecke in 1818 Amsterdam voor Leiden verlaten had en hier in 1820 bevorderd was tot doctor in de letteren, toog hij, daartoe door minister Falck van rijkswege in staat gesteld, naar Duitschland tot het doen van een wetenschappelijke reis naar de voornaamste hoogeschole en bibliotheken. Vier jaren bleef hij aldaar. Hij kwam er in een tijd toen de reactie tegen de nieuwe idealen van staatkundige vrijheid in vollen gang was en van overheidswege een bepaalde oorlog tegen liberale beginselen werd gevoerd. Onder velen was daarvan K. C. T. Krause, de bekende wijsgeer, het slachtoffer. Niet alleen werd hem steeds een professoraat onthouden, maar in 1831 werd hij zelfs uit Göttingen vanwege zijn gevaarlijk liberalisme verbannen. Welnu, met dezen Krause maakte hij niet slechts kennis, maar sloot hij warme vriendschap.

In Erlangen bezocht hij Prof. F. W. J. Schelling, die bezig was, onder den invloed van von Baader, Böhme en de religieuze mystiek, zine positieve filosofie op te bouwen, waarvan de kern een metaphysisch empirisme was. Ook deze schijnt een bijzonderen indruk op Thorbecke te hebben gemaakt. Want nadat hij zich enkele dagen, om genoemden wijsgeer te hooren, te Erlangen had ogehouden, schreef hij naar Leiden over „den goddelijken Schelling”, eene zeldzame uiting bij dezen nuchteren geest. Toch beheerschte Krause en toen en later veel meer zijn wereldbeschouwing aan Schelling. Ja, er ging van eerstgenoemden een blijvenden invloed op hem uit.

¹⁾ Eens — het was in de zitting van 25 November 1857 — hooren wij den lutheraan in Thorbecke wakker worden, als hij uitroept : „Ik vindiceer voor het luthersche kerkgenootschap in de eerste plaats den eernaam van protestanten.”

Zooals bekend is, was Krause de man van het panentheïsme, de al-in-Godleer. Zijne wijsbegeerte wil de hoogere vereeniging zijn van het absolutisme van Schelling en het subjectivisme van Fichte, en is als zoodanig de leer van het absolute, dat door den mensch kan worden gekend. Die kennis verkrijgt hij langs tweevoudigen weg, namelijk den subjectief-analytischen, de zelfbeschouwing van het „ik” in zijne vereeniging van lichaam en geest, en den objectief-synthetischen, de beschouwing van het wezen, d. i. God, het oneindige, allesomvattende. Door de zelfbeschouwing van het „ik” stijgt men tot het absolute omhoog ; door de beschouwing van het „wezen” daalt men van het absolute neder. Om dat absolute, het wezen, dat in alles werkt, is het te doen. De wereld is er de openbaring van ; het is in het zelfbewustzijn des menschen ; het werkt in natuur en geest geregeld in. De voornaamste wetenschap is beschouwing van dit wezen. Zij ligt aan elke andere wetenschap ten grondslag. Als „Urwesenslehre” is zij leer van God ; als „Vernunftwissenschaft” leer van het wezen van den geest en wetenschap der natuur ; als „Vereinwesenlehre”, leer van God, rede, menschheid en natuur in hunne onderlinge vereeniging ; als „Religionslehre” innig leven met God ; als „Sittenlehre” „Wolle du selbst und thue das Gute als das Gute”, en een verbond van deugden tusschen allerlei vereenigingen ; als „Rechtslehre” „het recht is het samenstel van alle tijdelijk-vrije levensvoorwaarden voor het inwendige zelfleven van God en, in en door dat leven, ook voor het daarmede overeenstemmend zelfleven en vereenigingsleven van alle wezens in God” ; als „Kunstlehre”, leer van de vorming van het individueele leven naar ideeën door middel van de fantasie ; en als „Geschichtswissenschaft”, ontwikkeling van het leven in den tijd.

Men ziet het is overal om het oorspronkelijk wezen, dat is God, te doen. En dat wezen, hetwelk èn de natuur èn den geest èn de menschheid in zich bevat, moet steeds in zijne eenheid worden vastgehouden, al valt dit door het gestadig letten op de genoemde drie zelfstandigheden ook soms zeer moeilijk. Daaruit volgt in de practijk, dat de mensch streven moet naar eene volkomene harmonie onder alle vermogens, die hem geschonken zijn en de menschheid een evenbeeld van het georganiseerde Welt-all in God moet vertoonen. Deze idealen hield Krause, de consequente idealist, de man van het oneindige in de verschijnselen, de schepper van de al-in-Godleer èn in zijne geschriften èn in zijn eigen leven hoog, hoe kommervol zijn weg soms ware. Zelfs droomde hij van een menschenbond, die alle volkeren omvatten en als een organisch en harmonisch geheel schitteren zou.

Thorbecke kwam blijkbaar zeer onder den invloed van Krause. Hiertoe werkte onwillekeurig de persoonlijkheid van dezen mede, die een voorbeeld was van strenge zeden, stoeren arbeid en zelfbewuste kracht. Kenmerkende eigenschappen ook bij Thorbecke ! Maar allerlei trok hem verder in de denkbeelden zelve van Krause aan.

Allereerst het monistisch streven van dien wijsgeer. Duidelijk komt dit aan het licht in een brief, dien hij in 1821 aan Prof. Ritgen te Giessen schreef, nadat deze zijne wijsgeerigheid als onpractisch bedrijf had gelaakt: „In dem praktischen, was Sie in Schutz nehmen, höre ich das Stichwort der Zeit. Wie könnte ich mir selbst so umgehen werden, das *ächt* praktische nicht in seinem vollen Werth zu würdigen, da ich mich bemühe, das Wesen in die Wirklichkeit der Erscheinung zu erkennen, nichts wissend von einer Trennung zweier Welten, die ursprünglich und ewig eins sind, die Gott zusammengefügt hat, und der Mensch nicht scheiden solle”. En is het niet als of wij Krause zelf hooren, wanneer hij daaronder laat volgen: „Oder scheint Ihnen ein redliches Forschen, ein unermüdetes Aneignen der Leistungen von Wissenschaft und Kunst, ein Eindringen in dem eignen Inneren sowohl als in allen Beziehungen des grossen Gesamtlebens von Menschheit und Natur, mit allen Aufwand von Kraft, kein Arbeiten zu sein?” Wij zien hier den jongen man, in navolging van zijn vriend den wijsgeer, ijverig bezig om het wezen in de verschijnselen op te sporen, zoowel in als buiten zich in menscheid en natuur. En hij gevoelt zich daartoe gedrongen omdat zijn geest naar eenheid dorst en hij steeds meer beseft, dat die eenheid kan worden gekend.

Het is hier de plaats niet om aan te toonen welken invloed Krause op de rechts- en staatkundige beschouwingen van Thorbecke heeft uitgeoefend. Maar wij gaan zeker niet te ver, wanneer wij in geheel de organische beschouwingwijze van staat en recht, die hij zich in Duitsland eigen maakte en die hem in Holland eigen bleef, den geest van genoemden wijsgeer ontdekken. Het gemeenschapsgevoel, hetwelk volgens sommigen, richtsnoer en leidraad voor Thorbecke op ieder gebied zijner werkzaamheid was, had hij eveneens aan Krause's wijsbegeerte ontleend. Doch dit alles gaan wij voorbij. Maar niet dit ééne, dat de volstrekt eenzijdige immanentieleer van Krause, waarbij een persoonlijk God, transcendent boven het heelal verheven, wordt geloochend, ook steeds meer zijn leer bleek. „Wij bezitten het Hoogste niet „an und für sich”, maar in zijne openbaring, verdeeld en verbrokkeld” — zoo heet het in een brief van 1822. Dáár is sprake van het Ware, het Eeuwige, het Hoogste; de filosofie is bezig de theologie te vernietigen; van een geloof aan eene volkomen openbaring des Vaders in den Zoon is geen sprake meer. Het is daarom zeer begrijpelijk dat Thorbecke in 1841 tot Groen zeide: „Ik ben niet van uw geloof”.

Neen, daarvoor had de duitsche filosofie met hare al-in-Godleer te veel beslag op hem gelegd. Sterk komt dit uit, als hij met beslistheid weigert de stellige openbaring tot het constitutief en organiseerend beginsel van den staat te maken. Waarom weigert hij dit? Omdat hij niet zou gelooven dat er een betrekking bestond tusschen de onderscheidene kringen van menselijke kennis en bedrijf en de ééne goddelijke waarheid? Allerminst. Maar wèl omdat

die samenhang eerst na langdurige inspanning zal zijn te vinden. Want „ieder van die kringen heeft zijne bijzondere wetten, die onze werkzaamheid binnen denzelven regelen en die niet dan door eene lange opklimming van tusschenleden zamenhangen met den hoogsten wil. . . . Ik ken eerst den Staat uit zijne eigene, insgelijks door God gegeven, regels, eer ik derzelve hoogere gronden, door alle verschillende instanties, terug leide tot hetgeen over alles is”. In deze uitspraken komt een geest aan het licht, die door de uitwendige verschijnselen heen tot het wezen tracht door te dringen en zóó de onzichtbare wereld, die de zichtbare draagt en leidt, poogt te ontdekken. Allermint zouden wij de voortreffelijkheid van dit standpunt willen ontkennen, mits het zich bij zijne onderzoekingen liet voorlichten door de van God geschonken bijzondere openbaring. Doch dit nu willen juist Thorbecke en de duitsche filosofen niet, omdat het „al in God” het „God in al” heeft te niet gedaan. In zooverre bestond er tusschen Groen en Thorbecke eene niet te dempen kloof. Ja, Thorbecke was niet van zijn geloof.

Die zelfde geest openbaart zich bij den grooten staatsman, wanneer hij tegenover Groen het Christendom boven geloofsverdeeldheid bepleit. Hij sprak daarvan met warmte als van een groot beginsel. Dit christendom was als het licht, waarvan de onderscheidene geloofsbelijdenissen bijzondere stralen zijn. Het stond boven kerkelijke afzondering, gelijk het menschdom is boven de onderscheidene volken en ze alle omvat; gelijk de wetenschap is boven alle vormen en stelsels, waarin ieder naar de mate van zijn inzicht, de wetenschap zocht te naderen of haar tracht uit te drukken. Het was de burgerlijke kracht, de ziel der beschaving, de stroom, die zich door alle aderen der maatschappij heeft uitgestort, ja het algemeen levenselement onzer tegenwoordige samenleving, gelijk aan de lucht die wij ademen ¹⁾. Dit is alles schoon gezegd. Maar ook nu krijgen wij op de vraag wat dan toch eigenlijk dat Christendom voor schatten in zich bergt, in één woord wat voor een objectief gegeven dat Christendom is, geen antwoord. „Het is als het menschdom boven de volken” — maar dat menschdom is een abstractie. Is dit soms bij Thorbecke ook het christendom? Het „wezen” is hier het christendom. Doch moet dit wezen benaderd worden als de goddelijken wil in de staatkunde? Het schijnt zoo. Maar dan is het een even onbestemd, onbepaald iets als in Krause's leer het absolute. Het komt mij dan ook voor dat de leuze „christendom boven geloofsverdeeldheid” in den grond der zaak niets is dan eene wijsgeerige gedachte, ontleend aan de immanentieleer van genoemden filosoof, een toepassing van de al-in-Godleer op het Christendom. Ook hier moest Groen dus noodwendig de tegenvoeter van Thorbecke zijn.

Thorbecke ging in zijne beschouwing van het christendom als het

¹⁾ Onderwijsdebatten Juli 1857.

algemeen levenselement onzer tegenwoordige maatschappij, gelijk aan de lucht, die wij inademen, zoo ver dat hij zich onzen staat niet kon denken als vijandig aan wat de gezindheden te zamen belijden. „Hoe” — zoo vroeg hij aan Groen — „kan, hetzij aan uwe rigting, hetzij aan eenige andere rigting, vijandig zijn hetgeen alles en alle rigtingen omvat?” En dan beproeft hij weder het onderscheid tusschen het christendom in zijne algemeenheid, als grondslag van algemeene beschaving en zedelijkheid, en het christendom, zooals het door de kerken verkondigd wordt, in beeld te teekenen, om alzoo duidelijk te maken dat de staatkunde zich nooit van het eerste kan losmaken, maar dat zij dit daarentegen wèl van het laatste moet doen. Hij gebruikt daarvoor het beeld van den menschelijken geest. Deze heeft aanleg om te denken, zich iets voor te stellen, te oordeelen en te besluiten. Veronderstel nu dat iemand, die dezen aanleg en de daartoe betrekkelijke werkzaamheid van den geest tot een stelsel had verwerkt, beweerde dat het denkend vermogen van den menschelijken geest in zijn stelsel bestond, zou dan niet ieder antwoorden, dat dit onjuist is, want dat men, onafhankelijk van dat stelsel, iederen dag, elk uur, elk oogenblik denkt, ja dat het de natuur van den geest is? Zóó algemeen als dat denken is, is onder ons het christendom. In zijn sfeer ademen wij en arbeidt ook de staatsman. Het bestaat onafhankelijk van wat kerken of godgeleerden er over belijden of beredeneeren; het is de zuurdeesem, die alles doortrekt. Zijne kracht en invloed worden niet zelden door de theologen verzwakt, maar openbaren zich telkens weder als onvergankelijk. Thorbecke herinnert daarbij aan een typische gewoonte van den bekenden leidschen hoogleeraar Borger „een Friesche kop, met al de stoutheid en het vierkante, dat aan die koppen eigen pleegt te zijn.” Het behaagde dezen soms, vermoeid van de studie, op den laten avond een kleinen bijbel op eene ronde tafel te leggen, en dan langzamerhand al de commentaren over dien bijbel, uit zijne kast gehaald, om het kleine boekje heen op te stapelen. Die hoop, zoo hoog mogelijk opgestapeld hebbende, zeide hij dan in zichzelf: de bijbel is weg. Doch dan sloeg hij, gelijk men op een kaartenhuis doet, met één slag den stapel omver en de bijbel, weêr zichtbaar, bleef alléén op zijne plaats.

Voor Thorbecke was Groen dan ook de man van de geloofsverdeeldheid, en hij zelf de man van het christendom. Groen namelijk ijverde, volgens hem, voor het christendom als iets aparts, als een bijzonder bezit, enkel aan zekere handen toevertrouwd; voor het ciivistendom in de bijzondere ontwikkelingen, waarin het, naar individueele behoeften, individueel wordt. Thorbecke wilde als staatsman niets weten van die afzonderlijke gestalten van het christelijk geloof. Als zoodanig kende hij slechts den geest, die overal is en werkt. Als Groen opkwam voor het brengen van het christendom in de school, verzette zich Thorbecke dan ook terstond met de opmerking, dat er niets in de school behoefde

gebracht te worden, want dat het christendom *is* in de school, in de zeden, in onze maatschappij. Wanneer Groen opheffing vroeg van de theologische faculteiten, omdat zij, neutraal zijnde, theologische faculteiten zonder theologie zijn, antwoordde Thorbecke dat die opheffing natuurlijk zou zijn, wanneer het theologisch onderwijs uitsluitend bestond in het doceeren van een bepaald individueel dogma, wat aan onze universiteiten niet het geval is. „Hetgeen gemeen is aan allen, de gemeene bron waaruit al die ontwikkelingen van geest en gemoed voortspruiten, dit alleen kan men tot een onderwerp van publiek onderwijs van overheidswege maken” — en dit werd, naar zijne meening, aldaar tot een onderwerp van dat onderwijs gemaakt. Altijd ging het weder bij Thorbecke om dien „gemeenen grond”. Gelijk aan al de bijzondere wetgevingen één hooger recht ten grondslag ligt, zoo aan de bijzondere geloofsgestalten één christendom, waarmede de staatkunde, vooral met betrekking tot het onderwijs, alleen heeft te doen.

Men ziet duidelijk dat hier een speculatieve geest aan het woord is. Hij ziet een ideaal en werkt uit kracht daarvan. Maar nergens komt het tot eenige nadere ontleding van zijn inhoud. Op de vraag wat dan toch eigenlijk die algemeene geest, die gemeene grond is, wordt geen antwoord gegeven. Wij hebben er geen houvast aan. Hij *is* er, zóó zegt Thorbecke. Maar een toetssteen ter onderscheiding van dien geest van een anderen, die onchristelijk is, ontvangen wij niet. Zoo blijven wij in de panentheïstische sfeer, de sfeer van Krause. Diametraal tegenover deze speculatieve opvatting van het christendom stond de historische van Groen. Juist het christendom, gelijk het leeft in de kerken en belijdenissen, wilde laatstgenoemde, vooral op onderwijsgebied, als leidend beginsel erkend zien. Eerstgenoemde daarentegen sloot dit als zijnde kerkelijk christendom buiten het erf der staatkunde. Voor zoover het zich in den staat vertoonde, moest het geëerbiedigd en gesteund worden ; anders niet.

De houding nu van Thorbecke tegenover de kerken was mitsdien een noodzakelijk gevolg van deze opvatting van het christendom. Evenmin als met individueel christendom had de staatsman met kerkelijk christendom te maken. Beide toch waren bloot mensche-lijke ontwikkelingen en toepassingen van den algemeen-christelijken geest ; zij berustten op dogmata, op reeksen van geloofsartikelen, die als zoodanig voor de staatkunde geen meerder belang hadden dan andere meeningen en stelsels. Vandaar dan ook dat hij de kerkgenootschappen als gewone particuliere genootschappen wilde zien behandeld en onder het gemeene recht wilde zien gebracht. Daarmede wil hij echter niet geacht worden hunnen heilzamen invloed op de maatschappij te miskennen. Evenmin als kunst en wetenschap zou de staatsman godsdienst en kerk willen missen. Maar regeeringszaak zijn zij geen van alle in dezen zin, dat de regeering zich over geen van deze gebieden eenig oordeel of gezag aanmatigt. Zij beschouwt

en behandelt derhalve de kerkgenootschappen, evenals vereenigingen voor onderwijs en kunst, als vrije vereenigingen in den staat. Alle te zamen deelen in dezelfde rechten, namelijk in die van alle bijzondere vereenigingen. Hier treffen wij dus ook ten aanzien van de kerkgenootschappen hetzelfde beginsel van onthouding aan, hetwelk Thorbecke in zijn „Narede” deed schrijven : „Een eerste wet (voor de regering des Staats) is onthouding ; onthouding van hetgeen zijne roeping als regtsvereeniging te buiten gaat. Het zijn in wezen, bestemming en middelen andere levensmagten dan de Staatsmagt, welke de kerk, het onderwijs, wetenschap, kunst, maatschappelijk te vormen en te besturen hebben ; magten in wier sfeer burgerlijk overheidsgebod of dwang niet te pas komt”. . . . „Het was de toeleg aan de kerkgenootschappen een stand te verzekeren, waarbij hun de volle onafhankelijkheid van privaatrechtelijke vereenigingen gewaarborgd, en alzoo hetgeen men scheiding van Kerk en Staat noemt in zijn ware beteekenis, zuiverder en ronder dan tot dusver in eenig europesch Land, voldongen wordt.” Maar wanneer wij als kenmerk van den liberalen staat hooren noemen en roemen, dat hij, die immers de ontwikkeling van zelfstandige kracht moet bevorderen, alleen de algemeene voorwaarden moet scheppen, waaronder die ontwikkeling mogelijk wordt, komt ons dan niet de bepaling van Krause's rechts- en staatsleer voor den geest : „Het recht is het samenstel van alle tijdelijk vrije levensvoorwaarden voor het inwendige zelfleven van God, en, in en door dat leven, ook voor het daarmede overeenstemmend zelfleven en vereenigingsleven van alle wezens in God?” Met andere woorden : verraadt Thorbecke ook in dezen niet wiens geesteskind hij was ?

Diezelfde geest komt openbaar in de wijze, waarop hij het beginsel van de scheiding van staat en kerk wil zien toegepast. Aan de eene zijde eischt hij dat de staat zich van alle bemoeienis met de kerk zal onthouden en aan den anderen kant vraagt zijn idealisme steeds krachtigen staatssteun voor het schoone werk, dat de kerkgenootschappen doen.

Wanneer Thorbecke den eisch doet gelden van de scheiding van staat en kerk, dan vat hij deze dus niet op in den zin alsof er tusschen beide geenerlei betrekking, ja niets gemeen is. Anderen mochten haar in deze beteekenis nemen, met hem was dit het geval niet. Voor hem duidde zij slechts aan dat de staat geen kerkelijk karakter heeft en de kerk ook van hare zijde volkomen vrij is.

Want de staat mocht geen kerk boven of naast zich dulden, die in meerdere of mindere mate een lid of orgaan van het staatslichaam zelf werd. Daarvoor waren de rechts- en de godsdienstmaatschappij te heterogene, te onderscheiden gebieden. Vandaar wilde hij ook niets weten van het publiek karakter der gezindheden of der kerkgenootschappen, gelijk dit door Groen werd bepleit. Want daarmede zou aan de kerk eene plaats in het raderwerk der staatkunde worden ingeruimd, die zij daarin volgens de grondwet niet meer hebben

kon en die zij sinds 1795 daarin niet meer hebben mocht. Ook op dit laatste legt Thorbecke den nadruk. Want terwijl hij zich scherp tegen den revolutiegeest kant en in zooverre Groen de hand reikt, maakt hij tevens een scherp onderscheid tusschen de orde van zaken, welke sedert en onder de revolutie in het leven is geroepen. De omwenteling toch was sindsdien zelf getreden in de rij der historische verschijnselen en aan de wet van deze onderworpen. Zij werd in dien zin antecedent voor de volgende leeftijden, aan welks invloed men vergeefs poogt zich te onttrekken. Op den bodem, dien de omwenteling heeft verwoest, kiemt een nieuw zaad, volgens een anderen dan haar regel en zien wij den grond leggen tot eene nieuwe samenleving der volken, naar een plan, welks aanvankelijke en gestadige verwezenlijking in het gebeurde ontdekt wordt. Op dien grond wil hij voortbouwen. De revolutie moet aan die nieuwe rechtsorde dienstbaar gemaakt worden. Daartoe behoort ook de zelfstandigheid van den staat tegenover de kerk en de zelfstandigheid van de kerk tegenover den staat. De een moet en mag niet grijpen in de werkzaamheid van den ander. En dit mag te minder, omdat waar de kerk grijpt in den staat, dit altijd eene uitsluitende kerk, ééne bepaalde kerk doet en daarmee het in 1795 veroverd en in de grondwet neergelegd beginsel van de gelijke bescherming aller kerkgenootschappen wordt prijs gegeven.

Voor Thorbecke had dit het natuurlijk gevolg dat de kerkgenootschappen niet anders zijn dan particuliere vereenigingen, burgerlijke genootschappen, die aan het gemeene recht onderworpen zijn. Zij zijn zedelijke lichamen, welker stellige toelating of erkenning van overheidswege hij noodig achtte. Want als persoon zijn zij hun aanwezigen verschuldigd aan eene fictie, die haar rechtskracht alleen aan het staatsgezag kan ontleenen. Zelfs gaat hij daarbij zoo ver van te meenen dat bij het onderzoek, dat de overheid instelt, voordat zij tot toelating beslist, de leer van het kerkgenootschap, zoo verre zij aan de leden ten aanzien van burgerlijke betrekkingen plichten voorschrijft, mede in aanmerking komt. „Zou” — zoo vraagt hij b. v. — „de overheid een godsdienstig ligchaam, dat veelwijverij gebood, kunnen gedoogen?” Wel verre van deze positie voor de kerkgenootschappen ongunstig te achten, oordeelt hij ze voor deze zeer gewenscht. Alzoo toch zijn zij volkomen vrij om God elk op zijne wijze en naar zijne regels te dienen. Hunne zelfstandigheid wordt er door gewaarborgd, terwijl met het publiek recht der gezindheden of kerkgenootschappen de oude ondergeschiktheid aan den staat terugkeert. „Hij (Groen) wil dat de Kerk, eene uitsluitende kerk, vatte in den Staat, dat is hier, in de Regering, en hij kan dan niet keeren, dat de Staat vatte in die Kerk.” Thorbecke's leuze was: „de kerkgenootschappen volkomen vrije vereenigingen in den Staat.” Zelfs voor een zoogenaamd gemengd gebied tusschen beide is er, volgens hem, geene plaats, evenmin als tusschen eenige

andere vereeniging, eenig ander bijzonder lichaam in den staat en dezen.

De groote liberale staatsman heeft de consequenties van dit standpunt aangedurfd en op verschillend gebied met kracht verdedigd.

Het allereerste bewijs daarvan levert het Zesde Hoofdstuk : „Van de Godsdienst” in zijne „Proeve van herziening der grondwet,” die in 1840 verscheen. Zij luidde :

Art. 170.

Ieder belijdt zijne godsdienstige meeningen met volkomen vrijheid.

Art. 171.

Aan alle kerkgenootschappen in het rijk wordt gelijke bescherming verleend.

Art. 172.

Alle kerkelijke oefening van godsdienst wordt toegelaten, voor zoo verre die niet kan worden geacht eenige stoornis aan de publieke orde en rust te zullen toebrengen.

Art. 173.

De Koning zorgt, dat de toegestane penningen, voor de kerkelijke godsdienst uit 's Lands kas betaald, tot geene andere einden worden besteed, dan waartoe zij bestemd zijn.

Art. 174.

De Koning zorgt, dat geen godsdienst worde gestoord in de vrijheid van uitoefening, die de grondwet waarborgt.

Hij zorgt tevens, dat alle kerkgenootschappen zich houden binnen de palen van gehoorzaamheid aan de wetten van den Staat.

Men ziet dat hier het hoofdstuk, in vergelijking met dat der grondwet van 1840 belangrijk is ingekort. Doch dit is de hoofdzaak niet. Wel is dit echter de inhoud der geconcipieerde artikelen 172 en 173. In artikel 172 is het beginsel toegepast dat openbare toelating van een kerkgenootschap geen ander wezenlijk beginsel noch andere grenzen heeft dan de toelating, welke ieder zedelijk lichaam behoeft. En uit artikel 173 is alles wat aan zoogenaamde verkregen rechten herinnert of wat aanleiding zou geven om de betalingen, aldaar genoemd, aan het onderzoek der wetgevende macht te onttrekken, verwijderd. Het beginsel, dat aan kerkelijke gemeenten onderstand kan worden verstrekt en aan de overheid een zeker toezicht toekomt over de wijze, waarop eene gemeente, waaraan

zij geld geeft, dit besteedt, is het eenige wat in artikel 173 is behouden. Beide grondwetsartikelen leveren ons derhalve het bewijs van de consequent toegepaste meening, dat de kerkgenootschappen als burgerlijke genootschappen vallen onder het gemeene recht. Alles wat zweemt naar een bijzondere positie is weggevallen. Zij zijn geworden communis juris.

Het ligt in den aard der zaak dat Thorbecke dan ook gedurig ijvert voor de losmaking van de banden, die den staat met de kerk verbonden.

Herhaaldelijk ijvert hij voor de afschaffing van de ministeries van eeredienst. Het zijn volgens hem ministeries, die steunen op het valsche begrip, dat de kerkgenootschappen een vertegenwoordiger in het politiek bestuur moeten hebben. Maar de kerk moet noch eenig politiek karakter noch eenig deel aan het bestuur van den staat hebben, zoo min als de staat deel behoort te hebben aan het bestuur van de kerk. Regeeringszaken mogen noch met een protestantsch noch met een catholiek oog worden gezien. Vandaar dat reeds het ministerie-Thorbecke van 1849 een aanvang maakte met de opheffing, door de beide portefeuilles van eeredienst niet als vroeger aan bijzondere ministers, maar aan de hoofden der departementen van justitie en buitenlandsche zaken toe te vertrouwen. Het ministerie-van Hall, in 1853 opgetreden, herstelde echter de beide ministeries van eeredienst. Maar ternauwernood was Thorbecke weder als minister den 31^{en} Januari 1862 opgetreden, of reeds bij koninklijk besluit van 21 April 1862 (Stbl. nos. 42 en 43) heft hij beide departementen weder op en benoemt hij de hoofden er van, Mr. Joiles en Mr. Meeussen, tot andere betrekkingen. Weder leven zij in 1867, als minister Heemskerk Azn aan het bewind is, een oogenblik op, om bij koninklijk besluit van 29 Juli 1868 voor goed te worden opgeheven. En als dit geschied is, betuigt Thorbecke daarmede in de zitting van 1 December 1868 zijne groote ingenomenheid. Op den voet, waarop hij zelf in 1862 deze zaak had geregeld, heeft dit ook nu plaats, zoodat voor de hervormde en andere eerediensten en voor den catholieken eeredienst afzonderlijke administratiën worden ingesteld. Het beheer der zaken van den hervormden eeredienst en van andere eerediensten wordt aan den minister van financiën, dat der zaken van den roomsch-catholieken eeredienst aan den minister van justitie opgedragen. Maar ook hierbij zou het niet blijven. In 1869 geeft de regeering het voor nemen te kennen om ook die afdeelingen voor de eerediensten, verbonden aan de departementen van justitie en financiën, op te heffen. Toen zij echter daarbij verklaarde dat de gelijktijdige opheffing vooralsnog niet kon geschieden met het oog op het keizerlijk decreet van 16 Juli 1810, stond Thorbecke weder op om de bewijskracht van dat betoog te ontzenuwen en aan te toonen dat dit decreet de beoogde hervorming niet behoefde te stuiten. Bij het koninklijk besluit van 29 October 1870 (Stbl. no. 173) ging de door

de regeering gewenschte maatregel door en werden de afzonderlijke administratiën afgeschaft. De zaken betreffende eerediensten werden als gewone zaken bij de departementen van justitie, financiën en koloniën ingedeeld. Nog eenmaal trachtte men hierop terug te komen. Het was bij het debat over de begrooting van justitie van hetzelfde jaar 1870. Toen stelde namelijk de heer de Brauw voor, de credietwet geheel op den voet der loopende begrooting op te maken om zoo de intrekking van het besluit van 29 October te bewerken. Zijn amendement, dat door Mr. van Houten bestreden was, werd met 37 tegen 36 stemmen verworpen. Onder de tegenstemmers behoorde ook Thorbecke ¹⁾).

Hetzelfde standpunt zien wij hem innemen ten aanzien van het collatierecht ²⁾, dat door den staat wordt uitgeoefend. Geheel in de lijn van de door hem steeds op den voorgrond gebrachte vrijheid der kerkgenootschappen bestrijdt hij het collatierecht, als onbestaanbaar met het wezen eener protestantsche gemeente, waarbij de eigen keuze een eerste recht is.

Reeds in het „ontwerp der gewijzigde grondwet van het koninkrijk der „Nederlanden” van 11 April 1848, had de staats-commissie, waarvan Thorbecke voorzitter was, een artikel 162 geconcipeerd, waarin het recht der kerkgemeenten op de vrije keuze harer leeraren was vastgelegd, en het vierde der additioneele artikelen, in haar artikel drie dier artikelen, ruimer gesteld dan nu. Ware dit aangenomen, zoo zou toen reeds het collatierecht van den staat uitgesloten geweest zijn. Vele jaren rustte daarna de zaak. Maar toen zij daarna in 1860 in de Kamer behandeld werd, naar aanleiding van het rapport der commissie, belast met het onderzoek der regeeringsinlichtingen omtrent het koninklijk collatierecht, drong hij er sterk bij den minister op aan om van het dominiaal collatierecht van den staat af te zien. Hij achtte het plicht der regeering, dit te doen, nu daarbij eene grondwettige vrijheid is betrokken. Want de regeering grijpt er door in in het beleid van de gemeenschap van leer en geloof. Toen op 5 November 1861 eindelijk een ontwerp tot opheffing van het collatierecht, voor zoover het aan den staat behoort, in beraadslaging kwam, steunde hij dan ook niet alleen den betrokken minister krachtig, maar ging hij nog verder. Terwijl het eenig artikel van het ontwerp luidde: „Het recht van collatie, gelijk het van staatswege in sommige gemeenten der Nederlandsche hervormde kerk tot dusver is uitgeoefend, wordt opgeheven. De daartoe betrekkelijke verordeningen worden ingetrokken,” stelde hij voor te spreken van „het *zoogenaamde* recht van collatie.” Men

¹⁾ Zie v. Houten „Vijf en twintig jaar in de Kamer”. Eerste periode 1903 bldz. 152 en 156 en de Staatsleer van Mr. J. R. Thorbecke, 1872 bldz. 50.

²⁾ Zie de besluiten van 26 Maart 1814 (Stbl. no. 46); van 28 September 1814 (Stbl. no. 102); van 1 Febr. 1815 (Stbl. no. 15); van 11 Augustus 1819 (Stbl. no. 43) en van 3 April 1834 (Stbl. no. 83).

liet dan geheel in het midden of collatie al of niet een recht was, wat ook met het oog op de particuliere collatiën van beteekenis kon zijn ¹⁾. Verder gaf hij in overweging om in plaats van „gelijk het van staatswege is uitgeoefend” te lezen: „van staatswege uitgeoefend”, omdat het artikel op de *collatie*, niet enkel op de *wijze* van uitoefening moest slaan. En eindelijk wilde hij in de considerans in de zinsnede: „dat de voortdurende uitoefening van de collatieright van wege den Staat niet is overeen te brengen met de grondwettige verhouding van Kerk en Staat” laten wegvallen het woord „voortdurende”, omdat naar zijn gevoelen de uitoefening van dat zoogenaamde recht niet alleen nu, maar steeds in strijd was geweest met de grondwettige verhouding van staat en kerk. Uit al deze voorgestelde wijzigingen blijkt hoezeer hij voortdurend op de consequente doorvoering van zijn eenmaal in dezen ingenomen standpunt was bedacht. Het amendement, dat deze drie wijzigingen bevatte, werd door de kamer met 27 tegen 21 stemmen aangenomen ²⁾.

Dezelfde positie als Thorbecke innam tegenover de departementen van eeredienst en het collatieright van staatswege, koos hij tegenover het staatsbestuur over de kerk in zake hare goederen en het beheer. Tegenover minister van Rappard, die betoogd had dat het beheer der goederen van de nederlandsch-hervormde kerk onmogelijk aan die kerk zelf kon worden overgelaten, vroeg hij 27 Nov. 1857 met nadruk: „Is dan een kerkgenootschap niet even vrij en moet het niet even vrij zijn als ieder ander genootschap in het beheer van zijne goederen? Op welken grond geldt een ander recht

¹⁾ Hij wenschte ook dat de afschaffing daarvan bij de wet werd voorbereid en tot stand gebracht, nadat een onderzoek naar hunne verschillende natuur en betrekking zou zijn ingesteld.

²⁾ Dat hij desniettemin stemde tegen het amendement-v. Lynden tot schrapping van het artikel: kosten van toezicht op het kerkelijk beheer bij de hervormden en vóór het ontwerp, dat, na aanneming van dat amendement, bedoelde hoofdstuk VII C der begrooting voor 1870 met een post voor diezelfde kosten te verhoogen, vond zijn grond in de overweging, dat het thans niet de vraag gold of de staat subsidie zou geven, dan wel of hij, in het tijdperk van overgang, voordat een nieuwe, definitieve toestand gevestigd was, daarmede zou doorgaan. Het betrof hier eenvoudig een maatregel van overgang. Tegelijk liet hij zich echter principieel tegen de zaak zelf uit, zich voorbehoudende om later, zoodra de overgang zal volbracht zijn, de vraag te behandelen of men daarmede zal voortgaan. Op een dergelijk standpunt komt mij de beschuldiging van Mr. S. van Houten, als zou hij de officieuse inmenging in het beheer der kerkelijke goederen, door de kosten van ééne vorm van regeling van dat beheer voor rekening van den staat te nemen, zoolang mogelijk hebben verdedigd en daarmede getoond hebben geene leiding te hebben gegeven aan de losmaking van de banden tusschen kerk en staat, ongemotiveerd voor (zie: De staatsleer van Mr. J. R. Thorbecke door Mr. S. van Houten, 1872 bldz. 49—54).

ten aanzien van de kerkgenootschappen dan ten aanzien van andere vereenigingen?" Zelfs ging Thorbecke hierin 25 Maart 1870 zoo ver, dat hij zeide geen genoegzame reden te vinden, om op de begrooting een post te brengen van bijdragen voor het kerkgenootschappelijk bestuur, waarvan het toezicht op het beheer een deel uitmaakt.

Uit dit standpunt laat zich ook geheel zijne houding verklaren tegenover de volksbeweging ten gevolge der invoering der bisschoppelijke hiërarchie in 1853 en die tegenover het wetsontwerp op de kerkgenootschappen. Wat het eerste punt betreft, was hij van oordeel dat toen het roomsch-catholiek kerkbestuur aan het gouvernement den wensch te kennen had gegeven de missie en dus de ondergeschiktheid aan de congregatie de propaganda fide te Rome, door een regelmatig bisschoppelijk bestuur te doen vervangen, het plicht der regeering was aan dit verlangen te voldoen krachtens het beginsel der grondwet dat aan alle kerkgenootschappen gelijke bescherming verleent. Evenmin als het gouvernement de protestanten in hunne vrijheid om de kerkelijke inrichting zoo te regelen, als zij goed oordeelden, beperkte, mocht het dit den catholieken doen. Alleen moest het concordaat dan worden opgeheven. En hierin had de pauselijke stoel toegestemd. Dientengevolge liet de protestantsche volksbeweging Thorbecke koud. Want het was hem hier om de handhaving van één zijner eerste staatsrechterlijke beginselen te doen.

Om dezelfde reden kwam hij tegen het ontwerp tot regeling van het toezicht op de onderscheidene kerkgenootschappen op. Hij zag in de grondwet, die de kerkgenootschappen enkel als particuliere genootschappen beschouwde, geen kiem voor eene afzonderlijke of exceptioneele wet. Zij biedt, volgens hem, slechts gelegenheid tot eene gemeenrechterlijke regeling, hetzij bij het strafwetboek hetzij bij de wet regelende het recht van vereeniging en vergadering. Maar zij laat geene plaats voor een ontwerp als door van Hall en Donker Curtius was voorgesteld.

Telkens dus als het de aanranding gold van het door hem gehuldigde beginsel van scheiding van kerk en staat, kwam hij in verzet. Dan zweeg hij nooit.

Aan den anderen kant echter wilde hij zijn beginsel van scheiding tusschen staat en kerk niet zoo hebben opgevat als zou er tusschen beide in het geheel geene betrekking bestaan. Wat hij daarmede bedoelde, stelde hij in zijn strijd met Groen in 1862 en 1863 in het licht. Laatstgenoemde had gezegd te willen berusten in volkomen scheiding, mits zij volkomen onzijdigheid zou zijn. Hij eischte deswege zuivere toepassing niet van de *zoogenaamde*, maar van de wezenlijke scheiding van kerk en staat. Maar Thorbecke kwam van zijn kant juist met kracht voor dat „zoogenaamd” op. Want de kerk *is in* den staat en is een hoofdbestanddeel in de staatsmaatschappij. Meer dan ééne natuurlijke betrekking bestaat er tusschen beide, die niet alleen niet te ontbinden is, maar die ook niet, zonder

uiterst nadeel van den staat, zou kunnen worden aangetast. Noch kerkelijke vereenigingen noch godsdienst zou hij dan ook in den staat willen missen van wege den heilzamen invloed, dien zij op de maatschappij uitoefenen en zijne hooge waardeering van de taak, die zij binnen hunne sfeer aldaar hebben te vervullen. Alleen zijn godsdienst noch kerk regeeringszaak, aangezien de regeering op dit gebied geen oordeel of gezag heeft.

Dat die woorden over de groote waarde der kerkgenootschappen bij Thorbecke niet maar klanken waren, bewijst de mildheid, die hij toonde waar het bijdragen gold aan gevestigde gemeenten, in wier wezenlijke behoeften niet anders dan van staatswege kan worden voorzien, volgens art. 168 al. 2 der grondwet, of bijdragen voor opbouw, vernieuwing of herstel van kerken en pastorijen. Toen bij de behandeling der begroting voor den eeredienst in 1868 de heer van Delden geijverd had voor „geen nieuwe bijdragen”, stond Thorbecke op en vroeg: „Waarom niet? Dewijl de Staat, om te kunnen onderzoeken of er grond voor de bijdragen besta, zou moeten treden op een gebied dat het zijne niet is. Is dit juist? Welke kan de grond eener bijdrage zijn? Geene andere dan wezenlijke behoefte, waarin niet anders dan van staatswege zoude kunnen worden voorzien. . . . Ik zou niet wenschen, dat de Regering door eene al te liberale aanbieding van subsidiën tot scheiding uitlokte; doch van de andere zijde, waar gevestigde gemeenten zijn, bij welke blijkt dat zij de kosten harer godsvereering niet kunnen bestrijden, daar zou ik mild zijn in het verleenen van onmisbare hulp”. En in zijne „Bijdrage tot de herziening der Grondwet” schreef hij ¹⁾: „Bij art. 192 ligt inderdaad het stelsel dat de Staat er toe (n.l. tot den onderstand aan de eerediensten der kerkgenootschappen) is verplicht ten gronde. De 2de alinea toch, zeggende, dat „aan de leeraars, welke tot nog toe uit 's Lands kas geen, of een niet toereikend tractement genieten, een tractement kan toegelegd, of het bestaande vermeerderd worden”, wil niet gunst noch ongunst, maar dat naar den nood worde gezorgd. Schrijf deze verbindtenis met ronde woorden in de Grondwet; schrijf, dat de Staat met het onderhoud der openbare eeredienst, zoover de kerkgenootschappen er niet uit eigen middelen in voorzien, is belast. Dan zal de wezenlijke behoefte, door den wetgever telkens te beoordeelen, gelden, en zullen alle kerkgenootschappen, overeenkomstig met het beginsel van art. 189 der Grondwet, op gelijken voet worden behandeld”.

Hieruit blijkt dat Thorbecke het èn grondwettig achtte èn bovendien zeer gewenscht oordeelde, dat de staat ter tegemoetkoming aan het hoog belang van den godsdienst de kerkgenootschappen flink steunde. Uitdrukkelijk verklaarde hij zich tegen een beginsel van scheiding van kerk en staat, krachtens hetwelk men de sommen, voor den bouw en het herstel van kerken uitgetrokken, langzamer-

¹⁾ bldz. 100 en 101.

hand wilde doen afnemen. Zelfs trad hij herhaaldelijk voor de subsidieering der provinciën tot opbouw van kerken en pastorieën in het krijt. Hij bestreed dan zijne tegenstanders met hun beweren dat het hier geen provinciaal belang gold, met de opmerking, dat waar van staatswege voor een zoo groot maatschappelijk belang als de godsdienst, geldelijke bijstand aan kerkgemeenten wordt verleend, het rationeel is dat de vertegenwoordiging der provincie dáár waar de behoefte erkend wordt, hetzelfde doet. Hij juichte het dan ook toe, wanneer de provinciale staten aan kerkelijke gemeenten, die bijzondere hulp noodig hebben, subsidie verleenden.

Uit dienzelfden gedachtengang vloeide bij Thorbecke de handhaving der theologische faculteiten aan onze universiteiten voort. Zeker, hij achtte aldaar een theologisch onderwijs, dat uitsluitend bestaat in het onderwijzen van zeker dogma, volkomen misplaatst. Het zou een gedeelte aanzien voor het geheel en zich bovendien in de geloofsleer mengen van een kerkgenootschap op eene wijze, die met de vrijheid daarvan onbestaanbaar is. Maar hetgeen in het christendom gemeen is aan allen: de gemeene bron waaruit al die ontwikkelingen van geest en gemoed, welke wij in de individueele gestalten terugvinden, ontspruiten, moet niet alleen, maar moet vóór alle andere wetenschappen een onderwerp van publiek onderwijs van overheidswege uitmaken. Thorbecke geloofde onwrikbaar aan het ééne groote gemeenschappelijke gebied van christelijke godgeleerdheid, dat zich, eerst wanneer het op bijzondere geloofsstellingen aankomt, in verschillende provinciën splitst. Zelfs kon het, volgens hem, zijn dat een dogma, dat slechts één van de vele deelen van het theologisch gebied uitmaakt, in sommige punten hetzelfde is en er ook in dit opzicht een gemeen christendom bestaat. „Wat” — riep hij eens met warmte met betrekking tot zulk een theologisch onderwijs uit — „zou den wetgever kunnen beletten, bij zijne instelling van hooger onderwijs leerstoelen op te richten voor hetgeen in de oogen van velen, *inzonderheid ook in de mijne*, de hoogste aller wetenschappen is? En bij theologie vooral is *theos* de eerste gedachte. Hoe zal men het recht betwisten om in den kring van universitair onderwijs ook de hoogste wetenschap te begrijpen ¹⁾?” Wil de hervormde kerk voor de opleiding harer aanstaande leeraren van dat onderwijs geen gebruik maken, zij bezit daartoe volkomen vrijheid. Zelfs verklaart Thorbecke zich bereid om, zoo zij dit onderwijs zelf in den vorm van seminarie of kweekschool wil inrichten, haar hiervoor subsidie van staatswege te verleenen. Dit alles moet de kerk zelf weten. Maar onafhankelijk daarvan is de beoefening van de theologische wetenschap als de hoogste wetenschap, in den kring van het universitair onderwijs niet slechts op hare plaats maar vereischt.

¹⁾ Zitting 29 Nov. 1871.

Het is duidelijk dat zich hier het idealisme van den man, die de leuze ophief van het christendom boven geloofsverdeeldheid, krachtig doet gelden. Hier is geen sprake van eene zekere halfslachtingheid, die het beginsel van scheiding van kerk en staat niet consequent durft toe te passen, maar integendeel van eene consequente doorvoering van wat hij zelf eens als zoogenaamde scheiding had gekarakteriseerd. Waar hij als staatsman dan ook dat gemeene christendom kon bevorderen, deed hij het. De theos-gedachte wenschte hij gaarne te zien opleven in het midden van ons volk en daartoe moest de staat naar zijn oordeel het zijne bijdragen. Al wat er toe kan medewerken om het christendom het algemeene levenselement onzer huidige maatschappij te doen blijven, moet de overheid een offer waard zijn. Het kan niet anders of wij krijgen bij de verdediging van dit hoofdbeginsel, consequent door hem toegepast, weder het beeld voor ons van het geesteskind van Krause, den idealist, den panentheïst, den wijsgeer, die het absolute in de beweeglijke, aardse dingen vasthield, ontleedde en vereerde. Uit deze bron vloeide vele jaren de stroom door het nederlandsche politieke leven. En is het begrijpelijk dat mannen als Groen, belijders van de bijzondere godsopenbaring, tegen Thorbecke, het geesteskind der duitsche filosofie, in het krijt traden, niet minder duidelijk is, met het oog hierop, dat radicalen als van Houten, filosofisch aan zulk een idealisme volkomen gespeend, zich ten slotte van Thorbecke afwendden en tegenover hem kwamen te staan. Het dogma van het christendom boven geloofsverdeeldheid behoorde volgens hen niet thuis op het gebied der staatkunde. In zooverre keerden zij zoo goed aan Thorbecke als aan Groen den rug toe.

HOOFDSTUK IX.

Guillaume Groen van Prinsterer.

De machtige bestrijder van het liberalisme, dat zijn niet minder machtigen verdediger in Thorbecke vond, was Groen van Prinsterer. Ja, eigenlijk was deze anti-revolutionnair, die in dat liberalisme een vrucht zag van den revolutie-geest, er in zijne dagen op politiek gebied de eenige principieele bestrijder van. En hij deed dit met al het talent en de groote kennis, waarover hij beschikte. Als weinigen kende hij onze historie; zonder tegenspraak rekenen wij hem tot onze grootste geschiedvorschers. Daarbij was hij een staatsman in den meest eminenten zin des woords; een politicus van grooten stijl. Toch ontleent Groen zoo goed als uitsluitend zijn beteekenis en verstrekkenden invloed aan de godsdienstige roeping, die hij zich opgelegd gevoelde en waaraan en zijn historie-kennis en zijn staatsmanswijsheid geheel en al dienstbaar werden gemaakt. Die roeping wordt het best geteekend in de formule: „Tegen het ongelooft der revolutie het Evangelie der reformatie”. Dien oorlogskreet, opge-